

**Г.Ш.Кадилова,
ТДШУ таянч докторанти**

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ НАЗАРИЯСИ ҒАРБ ОЛИМЛАРИ ҚАРАШЛАРИДА

Аннотация. Ушбу мақолада фуқаролик жамияти ва давлат ўртасидаги муносабатларни барқарорлаштирувчи ҳамда жамиятга давлатнинг аралашувидан ҳимояланишнинг зарурий даражасини берувчи механизмлар танқид этилган. Шунингдек, фуқаролик жамиятининг бу ва бошқа хусусиятлари ривожланган мамлакатларда, жумладан Ўзбекистон ҳам мансуб бўлган янги мустақил давлатларда, унинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнлари таҳлил қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: Глобаллашув, демократия, фуқаролик жамияти, ёндашув, давлат, сиёсий жамият, ҳуқуқ, тузилма, цивилизация, монархия, республика, буржуа жамияти.

Аннотация. В данной статье критикуются механизмы, которые стабилизируют отношения между гражданским обществом и государством и обеспечивают обществу необходимый уровень защиты от государственного вмешательства. Эти и другие особенности гражданского общества в развитых странах, в том числе в новых независимых государствах, в том числе в Узбекистане, анализируются в процессе его становления и развития.

Опорные слова и выражения: Глобализация, демократия, гражданское общество, подход, государство, политическое общество, закон, структура, цивилизация, монархия, республика, буржуазное общество.

Annotation. This article criticizes the mechanisms that stabilize the relationship between civil society and the state and provide society with the necessary level of protection against government interference. These and other features of civil society in developed countries, including in the newly independent states, including Uzbekistan, are analyzed in the process of its formation and development.

Keywords and expressions: Globalization, democracy, civil society, approach, state, political society, law, structure, civilization, monarchy, republic, bourgeois society.

Ҳозирги даврда шахс, ижтимоий гуруҳлар, жамоат тузилмалари ва давлатнинг ўзаро алоқаларига тааллуқли фуқаролик жамияти муаммолари нафақат жамоатчилик, балки кўплаб мамлакатлардаги илмий-экспертлар доираларининг диққат марказидир. Бу эса фуқаролик жамиятининг шаклланиши демократиянинг, бозор иқтисодиётининг ривожланиши ва ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши билан боғлиқ эканлигидандир. Бошқача айтганда, инсон ва жамият ўртасидаги қайтма алоқани кафолатловчи жамоатчилик назорати тузилмалари юзага келиши лозим бўлган глобал ижтимоий қайта қуриш билан боғлиқ. Президент И. А. Каримов бу борада:

«Демократик ислохотларнинг муҳим таркибий қисми бўлган фуқаролик жамияти институтларини мустақкамлантириш ва ривожлантириш, мустақил оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш бўйича ҳам бизнинг мамлакатимизда кўп ишлар амалга оширилди»¹, деган эди. Бугун мамлакатимизда бу мамлакат ривожланишининг асосий вазифаларидан биридир, чунки демократик ривожланиш шарт-шароитларини шакллантирмай ҳамда ҳақиқий демократик, фуқаролик ва очик жамият яратмай туриб умумий миллий тараққиёт ҳақида сўз юритиб бўлмайди.

Фуқаролик жамиятини ўрганишга жуда кўп ёндашувлар мавжуд. Бироқ шу пайтгача унинг моҳияти, келиб чиқиши ва тарихий чегараларининг умум эътироф этган «формулалари» шаклланмаган. Публицистлар, сиёсатчилар, баъзан эса олимлар ҳам ушбу терминдан фойдаланадилар, аммо айрим ҳолларда бир-бирини истисно этувчи маънони тушунадилар.

«Фуқаролик жамияти» – хусусий мулк ва давлатнинг юзага келиши билан пайдо бўладиган категория, деган нуқтаи назар энг кўп тарқалган. «Фуқаролик жамияти» тушунчаси жамиятнинг муайян ҳолатини тавсифлаш учун қўлланилади ҳамда шахснинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари юридик жиҳатдан таъминланган ва сиёсий жиҳатдан ҳимояланган алоҳида турдаги давлат билан айнанлаштирилади, шу боис у цивилизациялашган, яъни фуқаролик жамияти ҳисобланиши мумкин.

Фуқаролик жамиятининг иккинчи талқини у ҳақдаги нодавлат муносабатлар ва тузилмалар соҳаси сифатидаги тасаввур билан боғлиқ. Бу ўринда турли вариантлар бўлиши мумкин: фуқаролик жамиятини умуман жамият, унинг алоҳида қисми, барча аъзоларининг ижтимоий хусусияти сифатида тушуниш ва ҳ.к.

Фуқаролик жамияти ғоялари турлича талқин этилгани каби, унинг даврлари ҳам турлича берилиши мумкин. Бошланғич давр – фуқаролик жамияти ғоясининг шаклланиш тарихи, унинг тарихий-фалсафий шарт-шароитлари (қадимги даврдан XVI–XVII асрларгача). Ушбу ғоя «етилган» давр. «Фуқаролик жамияти» ибораси бу даврда ишлатилса ҳам, бугунгидан бутунлай бошқача маънода қўлланилган. Бу даврда фуқаролик жамияти давлат ёки сиёсий жамият билан бир хил тушунилган.

Умуман, ўрта асрлар ва янги давр Европа адабиётида у ёки бу даражада ишлатилган «фуқаролик жамияти» термини қачон илк бор қўлланилганини айтиш қийин. «Фуқаролик жамияти» тушунчаси сиёсий фаннинг ўзи каби қадимийдир, деб таъкидлаш, бу терминга XVII асрдаёқ Лейбниц асос солган, дейиш мумкин. Бу тушунчани 1767 йилда ил бор қўллаган А. Фергюсон фуқаролик жамиятини фуқаролик ҳолати ва цивилизация оқибати сифатида талқин этган.

¹ И.Каримов. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва ҳлқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.:Ўзбекистон, 2010. – 11 б.

Бизнингча, «фуқаролик жамияти»нинг тушунчавий-терминологик базаси Ф. Бэкон, Г. Гроций, Т. Гоббс, Ж. Локк, Д. Юм, Б. Спиноза, Ж. Руссо, Ш. Монтескьё ва бошқа мутаффакирларнинг тегишли материалларига асосланади. Улар ўз асарларида мутлақ монархия ва юзага келаётган буржуа демократиясининг кураши кечган замонасининг эҳтиёжларини оддийгина ифодалаб қолмай, балки «ижтимоий формация»нинг ривожланишида сифат жиҳатдан янги босқич бўлиши зарурлигини асослаб берганлар. Фуқаролик жамиятининг шаклланиши янги тип – буржуа давлатчилигининг шаклланиши билан бирга кечган².

Гоббснинг фикрича, давлат қудратли, авторитар ва репрессив бўлиши мумкин. Аммо унинг асосий функцияси фуқароларнинг конституциявий (иқтисодий ва бошқа) ҳуқуқларини ҳимоялашдан иборат. Гоббс асарларида фуқаролик жамияти ва давлатнинг ўзаро мос келиши фуқаролик жамиятининг давлатни қамраб олиши сифатида эмас, балки уларнинг муайян алоқадорлиги сифатида кўрсатилган³.

Агар Гоббс монархия (сиёсий бошқарув шакли) ва буржуа иқтисодиёти ўртасида муросага интилган бўлса, Локк буржуа тараққиёти манфаатларига хизмат қиладиган сиёсат доирасида монархия ва республика ўртасида муроса бўлиши мумкинлигини асослаб берган. Унинг идеали ҳокимиятлар бўлинган конституциявий монархия бўлиб, бунда олий қонунчилик ҳокимияти масалалар «кўпчиликнинг иродаси бўйича»⁴ ҳал қилинадиган парламентга тегишли бўлган. Локк таълимоти «буржуа либерализми» ва замоннинг руҳини ифодаловчи «соғлом ақл» ифодаси ҳисобланади.

Иккала олим ижтимоий шартноманинг хусусиятини турлича тушунганлар. Масалан, Гоббсда ижтимоий шартномага риоя этилишининг кафили – давлат, Локкда эса қонунчилар сиймосидаги халқдир. Локкнинг ижтимоий шартнома концепцияси унинг ҳокимиятлар бўлиниши принципи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унга кўра ҳукумат ўзбошимчалик билан ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга эмас.

Структуравий ёндашувга келганда айтиш мумкинки, у янгидан шаклланаётган иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг бирлигини инобатга олган. Улар биргаликда ижтимоий тузумнинг янги типи, яъни анъанавий табақавий-иерархик, феодал жамият ўрнига келувчи буржуа жамиятини ташкил қилган⁵.

Ижтимоий шартнома назариясининг вакиллари хусусий манфаатлар ифодаси бўлган фуқаролик жамияти билан жамият манфаатларини ҳимоя қилувчи давлат ўртасидаги зиддиятга эътибор қаратганлар. Улар давлатга «алоҳида индивиднинг ўз хоҳишини эркин билдириши ва имкониятларини рўёбга чиқариши»га тўсқинлик қилувчи ҳаддан ташқари кенгайиб кетган

²См.: Голенкова и др. Становление гражданского общества и социальная стратификация // Социс. – М., 1995. – № 5. – С. 29-37.

³См.: Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1. – С. 132-137; Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 2. – С. 56-57.

⁴Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 2. – С. 56-57.

⁵См.: Проблемы формирования гражданского общества. – М.: Ин-т социол. РАН, 1993. – С. 22-24.

организм сифатида қарайдилар⁶. Гарчи ижтимоий шартнома назариясининг вакиллари «фуқаролик жамияти» ва «давлат» тушунчаларини айнан бир деб билган бўлсалар-да, ушбу назариялар асосида шаклланган анъана уларни нафақат фарқлай бошлайди, балки фуқаролик жамиятини биринчи ўринга қўйиб, уларни бир-бирига қарши қўя бошлайди.

Умуман олганда, юқорида келтирилган даврни фуқаролик жамияти ва давлатнинг ўзаро муносабати масаласидаги ўзига хос назарий рефлексия деб ҳисоблаш, равишда «назарий» ва муайян маънода «идеалистик» деб ҳисоблаш мумкин, чунки воқелик билан мазкур муаллифларнинг назарий фикрлари ўртасида ниҳоятда катта жарлик мавжуд эди.

Юқорида келтирилган схемага қайтадиган бўлсак, фуқаролик жамияти ғоясининг ривожланишидаги учинчи давр, афтидан, «институционал давр» деб аталиши керак. XIX асрнинг биринчи чораги ва XX асрни ўз ичига оладиган бу даврда буржуа инқилоблари шароитида фуқаролик жамияти концепцияси сиёсий жиҳатдан тан олинди ва мафкуравий ҳукмронлиги қарор топди. Фуқаролик жамияти назарий қоидалардан ижтимоий воқеликнинг алоҳида соҳасига айланди ва бу билан онтологик мақомга эга бўлди.

Мазкур давр давлатнинг фуқаролик жамияти билан айнан бир эмаслигини илк бор таъкидлаган ва уларни ажратган Гегелдан бошланади. Гегель фуқаролик жамиятини замон белгиси ва бутун жаҳон тарихининг алоҳида босқичи деб ҳисоблаган. Жаҳон тарихи, Гегель фикрича, жамият ривожланишининг уч босқичи – оила, фуқаролик жамияти ва давлатда амалга ошадиган мутлақ ахлоқий руҳнинг ривожланишидир. Фуқаролик жамиятининг ривожланишининг ўзиёқ унинг асоси сифатида давлатнинг мавжудлигини тақозо этади⁷.

Гегель фуқаролик жамиятига уч жиҳатни киритган: (а) меҳнат жараёнида қаноатлантириладиган эҳтиёжлар тизими (бу эҳтиёжлар бир индивидники ҳам, барча фуқароларники ҳам бўлиши мумкин); (б) мулкнинг эркинлиги ва ҳимояланишини кафолатловчи одил судлов; (в) алоҳида бир шахснинг неъмاتي «ҳуқуқ ҳисобланадиган ва ҳуқуқ сифатида амалга ошириладиган»⁸ бўлишини кузатиб турувчи полиция ҳамда «давлатнинг ахлоқий илдизини ташкил этиб»⁹, у ёки бу манфаат, иш ёки маҳорат бўйича бирлашган, таркибига кирувчи барча шахсларга имтиёз ва шаън берадиган ва махсуслик умумийликда ўз илдизига эга бўладиган бирлашмалар бўлмиш корпорациялар.

Шунга қарамай, тадқиқотчи В. Нерсисянц тўғри таъкидлаганидек, «Гегелнинг этатизмида тоталитаризмга мафкуравий тайёргарлик эмас, балки унинг хавф-хатарлари ҳақидаги обрўли фалсафий огоҳлантиришни кўриш тўғри бўлади»¹⁰. Тоталитаризм ва этатизм – бир-бирини истисно этувчи

⁶См.: Резник Ю. Гражданское общество как феномен цивилизации: Идея гражданского общества в социальной мысли. – М.: Союз, 1993. – С. 127-130.

⁷См.: Гегель Г. Философия права // Философское наследие: Сб. – М.: Мысль, 1990. – С. 278.

⁸Ўша манба. – С. 256.

⁹Ўша манба. – С. 277.

¹⁰Нерсисянц В. Философия права Гегеля: История и современность // Гегель Г. Философия права. – М., 1990. – С. 30-31.

тушунчалар: «Этатизм эмас, балки айнан тоталитаризм ... шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари, фуқаролик жамиятининг мустақиллигини тубдан инкор этишдир. У тоталитаризм шароитида батамом сиёсийлаштирилади ва мафкуралаштирилади, мустақилликдан маҳрум этилади, бузилади ва тоталитар тизим томонидан қоплаб олинади»¹¹.

Гегелдан кейин фуқаролик жамиятини Маркс тарихий ҳодиса, аввало, тарихий ривожланишнинг натижаси ва муайян босқичи сифатида баҳолаган. У фуқаролик жамиятининг юзага келишини бунинг учун зарур бўлган хусусий мулк эркинлиги шаклидаги иқтисодий шарт-шароитлар билан боғлаган¹².

Фуқаролик жамиятини ижтимоий организмнинг давлатдан ташқаридаги махсус соҳаси сифатида талқин этиш А.Токвиль ва унинг Америка демократияси бўйича тадқиқоти туфайли Европада кенг тарқалди. Маълумки, «Америка модели» ўша даврда ишлаб чиқилган ижтимоий шартнома ва фуқаролик жамияти назарияси принциплари ва асосларининг амалдаги ифодасидир.

Америкалик фуқаро, европаликдан фарқли равишда, қонун ва бошқа одамлар ҳуқуқларининг ҳурмат қилинишини эрксеварлик, прагматизм, баъзан ниҳоятда кескин индивидуализм шаклига кирадиган кадр-қиммат ҳисси билан узвий боғлайди. Фуқароларнинг ўзаро муносабатларига доир барча нарсаларда у табаа ҳолатида бўлади, унинг ўзи эса «жаноб бўлиб қолади, ўз ҳаракатларида эркин бўлади ва фақат Худога ҳисоб беради»¹³.

Токвиль умуман жамият ва, жумладан, фуқаролик жамиятининг шаклланишини давлатдан илгари ва мустақил равишда пайдо бўладиган алоҳида институт бўлмиш жамоаларнинг шаклланиши билан боғлаган¹⁴. Улар асосида ижтимоий фаолиятнинг деярли барча соҳаларини қамраб олувчи диний, оилавий, касбий ва бошқа кўплаб фуқаролик уюшма ва бирлашмалари ташкил этилади. Биринчидан, улар ахлоқ, фикр эркинлиги ва қарорларнинг мустақиллигини давлат томонидан бўладиган аралашувлардан ҳимояловчи институтлардир. Иккинчидан, улар одамларни ташқи кучлар тажовуздан, шунингдек ижтимоий соҳа ва сиёсий институтларни одамларнинг ҳаддан ташқари ортиқча иззат-нафслари ва худбинона манфаатларидан ҳимоялаш кафолатидир. Уларда бошқа нарсалар билан бир қаторда «одамларнинг жамоавий ва якка тартибдаги интилишларини уйғунлаштириш, уларда озодлик ва масъулият, демократик қадриятлар, анъана ва одатларни ҳурмат қилиш руҳида тарбиялаш, тегишли ижтимоий ҳуққ қўникмаларини шакллантириш»¹⁵ доирасида бошланган иш давом эттирилади. Токвиль фуқароларнинг ўз-ўзини англаши шаклланишида ва фуқаролик жамияти маконининг кенгайтирилишида мустақил матбуотнинг ролига илк бор эътибор қаратди.

¹¹Нерсеянц В. Философия права Гегеля: История и современность // Гегель Г. Философия права. – М., 1990. – С. 31.

¹²См: Маркс К., Энгельс Ф. Полн. собр. соч.- Изд. 2-е. – Т. 13. – С. 224.

¹³См: Токвиль А. О демократии в Америке. - М.: Прогресс, 1987. – С. 48.

¹⁴Ўша манба. – С. 45.

¹⁵См.: Витюк В. Указан.соч. – С. 41.

Юқорида келтирилган анъаналар ўзаро фарқ қилишига қарамай, уларнинг ҳаммасини умумий принциплар бирлаштириб туради. Аввало, бу – барча инсонлар табиатан эркин ва қонун олдида тенг шахслардир, деган принцип. Бошқа томондан, бу – алоҳида индивидлар эркинлигининг реал соҳасини белгиловчи қонунлар универсал аҳамиятга эгалигини билдирувчи принцип. Учинчи томондан, бу амалдаги қонунчилик доирасида ўз манфаатлари йўлида ўз эҳтиёжлари ва ҳаракатларини ифодалашга доир эркинлик принципи, шунингдек қонун ва тегишли институтлар билан қафолатланган ихтиёрий бирлашмаларни ташкил қилиш ҳуқуқидир. Тўртинчидан, бу давлат томонидан ҳимояланган мулк сотиб олиш ва уни тасарруф этиш борасидаги эркинликдир. Ниҳоят, фуқаролик жамияти ва давлат ўртасидаги муносабатларни барқарорлаштирувчи ҳамда жамиятга давлатнинг аралашувидан ҳимояланишнинг зарурий даражасини берувчи механизмларнинг мавжудлигидир.

Фуқаролик жамиятининг бу ва бошқа хусусиятлари ривожланган мамлакатларда, жумладан Ўзбекистон ҳам мансуб бўлган янги мустақил давлатларда, унинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнларининг моҳиятини тушуниш учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. И.Каримов. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва ҳлқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. –Т.:Ўзбекистон, 2010. – 11 б.
2. Голенкова и др Становление гражданского общества и социальная стратификация // Социс. – М., 1995. – № 5. – С. 29-37.
3. Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1. – С. 132-137; Локк Дж. Сочинения: в 3-х т.– М.: Мысль, 1988. – Т. 2. – С. 56-57.
4. Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 2. – С. 56-57.
5. Проблемы формирования гражданского общества.– М.: Ин.-т социол. РАН, 1993. – С. 22-24.
6. Резник Ю. Гражданское общество как феномен цивилизации: Идея гражданского общества в социальной мысли. – М.: Союз, 1993. – С. 127-130.
7. Гегель Г. Философия права // Философское наследие: Сб. – М.: Мысль, 1990. – С. 278.
8. Нерсисянц В. Философия права Гегеля: История и современность // Гегель Г. Философия права. – М., 1990. – С. 30-31.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Полн. собр. соч.- Изд. 2-е. – Т. 13. – С. 224.
10. Токвиль А. О демократии в Америке. - М.: Прогресс, 1987. – С. 48.
11. Витюк В. Указан.соч. – С. 41.